

Fynske hus- og gårdtomter fra middelalder og tidlig renæssance

Mogens Bo Henriksen

Indledning

Da Odense Bys Museer og Odense Universitet i sidst i 1970'erne gennemførte forskningsprojektet *Landsbyens opståen og udvikling* blev der foretaget udgravninger i 11 fynske landsbyer med rødder tilbage til vikingetid og tidlig middelalder, uden at det i et eneste tilfælde lykkedes at lokalisere hustomter fra landsbyernes ældste faser.¹ I 1980 dukkede den første middelaldertomt endelig op ved Åstrup på Sydfyn,² og siden – ikke mindst i de sidste 10 år – er der jævnligt undersøgt bygninger fra middelalder og tidlig renæssance rundt omkring på Fyn. Således kendes der i dag i alt 106 sikre husgrundrids fordelt på 21 fynske lokaliteter (fig. 1, fig. 2). Tidsmæssigt dækker tomterne perioden 900-1000 til 1500-1600årene; de fleste er dog fra

periodens første halvdel. Husene er for størstepartens vedkommende undersøgt i forbindelse med nøddudgravninger, hvilket har den uheldige konsekvens, at der kun undtagelsesvis er afdækket større flader, endsige komplette gårdanlæg – for ikke at tale om hele landsbyer! Materialet har nu fået et omfang og en kvalitet, så der kan siges nogle generelle ting om husenes udformning og datering, om middelaldergårdens struktur og udvikling, og ikke mindst om de udgravede tomters relationer til eksisterende og nedlagte bebyggelser. Det er derfor på sin plads at præsentere det samlede fynske materiale i en foreløbig oversigt, der tillige kan tjene som sammenligningsgrundlag for lignende oversigter fra det jyske,³ det sjællandske⁴ og i et vist omfang det bornholmske⁵ område.

Mogens Bo Henriksen (født 1966). Cand.phil. i forhistorisk arkæologi fra Århus Universitet 1995, siden 1997 museumsinspektør ved Odense Bys Museer. Har især forsket i og publiceret artikler vedrørende jernalderens gravskik og bebyggelse fra jernalder og vikingetid, i særdeleshed periodens værkstedspladser. Arbejder p.t. med koordinering af de arkæologiske undersøgelser forud for etablering af motorvejsforbindelsen mellem Odense og Kværndrup. Adresse: Odense Bys Museer, Overgade 48, 5000 Odense C. MBH@odmus.dk.

Artiklen indledes med nogle metodiske problemstillinger i forbindelse med lokaliseringen, dateringen og tolkningen af middelalderens og den tidlige renæssances bygninger og gårde. Dernæst følger en generel præsentation af det fynske materiale og dets potentiale og begrænsninger. Herefter peges der på nogle tenden-

ser i gårdens udvikling fra sen jernalder til senmiddelalder. Nogle af resultaterne fra de arkæologiske udgravninger på Fyn holdes op mod tidligere fremsatte hypoteser om bebyggelsens struktur og udvikling i det nævnte tidsrum. Disse tolkninger har først og fremmest været baseret på skriftlige kilders udsagn og på ar-

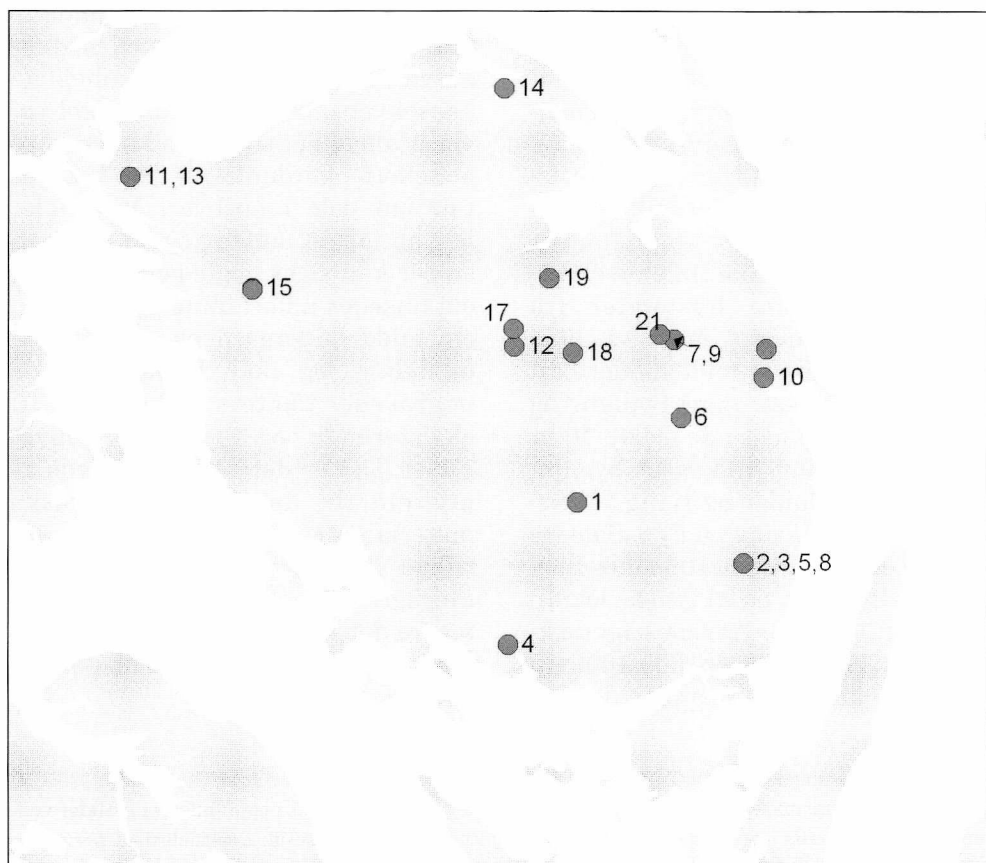


Fig. 1. Fynske lokaliteter med udgravede hustomter fra middelalder og tidlig renæssance. Numrene refererer til fig. 2. Tegning: Lars Ewald Jensen.

kæologiske iagttagelser fra andre dele af landet. Afslutningsvis peges der på nogle arbejdsområder, hvor det er nødvendigt at indsætte ressourcer, hvis man skal få et bedre indblik i udviklingen fra jernaldergården til den moderne bondegård.

Bebyggelser uden bygninger?

Når det ikke lykkedes at påvise hustomter i forbindelse med målrettede arkæologiske undersøgelser i eksisterende og nedlagte fynske landsbyer i 1970'erne, skyldes det utvivlsomt den anvendte udgravningsstrategi og -teknik, der bl.a. var bestemt af de fysiske og økonomiske rammer.⁶ I de ofte blot få kvadratmeter store, håndgravede udgravningsfelter, som blev udlagt på frie arealer i de eksisterende landsbyer, var det hyppigt affaldslag, gruber og stolpehuller fra oldtid til nyere tid, der blev påtruffet – samt gulv- og rydningslag med videre fra gårdanlæg dateret til renæssance og nyere tid. Felternes begrænsede størrelse hindrede, at man fik overblik over lag og anlæg, således at egentlige konstruktioner, herunder hustomter, kunne udskilles. En senere afdekning af en større flade i direkte forlængelse af et af landsbyprojektets små felter har da også vist, at man faktisk gravede inde på en middelalderlig gårdtofte uden at komme på sporet af bygningerne.⁷ At mange af felterne var placeret på steder, hvor de eftermiddelalderlige gårdanlæg

ifølge udskiftningskortet havde ligget, kan, som det skal fremføres senere, også have medvirket til den manglende erkendelse af konstruktioner fra 1000 til 1500-årene.

Selv ved større fladeafdækninger på områder med middelalderlige bebyggelsesspor er det imidlertid ikke uproblematisk at udskille huskonstruktioner. Det viser undersøgelsen af en næsten 1100 m² stor flade på tomten af den i 1651 nedlagte landsby Kirsinge på Nordøstfyn. Her fandtes et stort antal anlæg, heriblandt grøfter, der med vores nuværende viden om middelalderlige landbebyggelser bedst kan tolkes som tofteskel.⁸ Grøfterne indikerer, at der burde have været mulighed for at påvise bygninger inden for fladen, men om udgravningsfeltet i Kirsinge har været for begrænset, om det uheldigvis har været placeret på en del af landsbytomten, som ikke rummede huse, eller om bygningerne evt. har været konstrueret uden jordgravede stolper, kan ikke umiddelbart afgøres. Sidstnævnte problemstilling kan meget vel være årsagen til, at der ikke kan sammenstykkes huse af de mange tidlig- og højmiddelalderlige anlæg i et ca. 1900 m² stort udgravningsfelt ved Åsum Enggård øst for Odense – og det på trods af, at bl.a. en brønd og en (bage)ovn fra 1200- eller 1300-tallet viser, at man må have været meget tæt på bebyggelsens kerne.⁹

Det kan altså konstateres, at lokaliseringen af hustomter fra middelal-

deren – og for den sags skyld senere perioder – er forbundet med en række metodiske og tekniske problemer. Det er således også symptomatisk, at hovedparten af de tomter, der danner grundlag for denne artikel, (fig. 2), er fundet i forbindelse med udgravninger, hvis primære formål ikke var at påvise bebyggelsesspor fra historisk tid. Ja, i mange tilfælde er middelaldertomterne nærmest at regne for den rene bifangst i forbindelse med undersøgelsen af langt ældre bebyggelsesspor!

Dateringsgrundlag

En præcis datering af middelalderlige hustomter volder ofte problemer, og det skyldes, at især bebyggelser fra ældre middelalder som regel er nærmest støvsuget for genstandsmateriale – et fænomen, som også er udbredt på yngre jernalders bopladser. Derved er dateringen hyppigt baseret på en ikke alt for præcis hustypologi, eller endnu værre har udgravningen været fristet til at foretage dateringer ud fra genstandsmateriale fra omkringliggende anlæg, f.eks. gruber eller kulturlag. Da disse anlæg ikke sjældent vil være yngre end bygningerne, kan der være fare for fejlslutninger.

I forbindelse med udarbejdelsen af denne oversigtsartikel har det af tidsmæssige årsager ikke været muligt at foretage en fuldstændig gennemgang af den primære udgravningsdokumentation eller det gen-

standsmateriale, der ligger til grund for dateringerne af de omtalte bygninger. Dateringerne beror derfor for størstedelens vedkommende på de tolkninger, som er anført af udgraverne i udgravningsberetninger eller i de – oftest – foreløbige publikationer. Det kan medføre en vis grad af ringslutning, da mange af tomterne er dateret ud fra hustypologi, der igen – som regel – er baseret på keramiktypologi. Det er ikke noget større problem for de bygninger, der dateres via fund af »rigtig middelalderkeramik«, altså kuglepotter, glaseret lertøj eller stentøj fra 1200-årene og fremefter. For disse keramikgruppers vedkommende eksisterer en finkronologi, som desværre er fraværende for det keramikmateriale, der findes i forbindelse med hustomter fra de forudgående århundreder, især den såkaldte Østersøkeramik. Denne slavisk inspirerede keramiktype blev introduceret i (Øst-) Danmark senest i anden halvdel af 900-tallet, men havde et efterliv i et ikke særlig velbelyst udviklingsforløb helt ind i 1200-årene.¹⁰ I grove træk kan man inddele Østersøkeramikken fra fynske udgravninger i ældre og yngre typer, men når det gælder finkronologi, er de hyppigt forekommende skår af denne lerkartype ikke særligt anvendelige. Det får den konsekvens, at nogle af de i denne sammenhæng omtalte tomter, hvor Østersøkeramik udgør dateringsgrundlaget (se fig. 2), lige så vel kan være fra sen vikingetid som den tid-

Lokalitet	Min. antal bygninger	Eskibet, krumvæg	Eskibet, rektang.	Eskibet, trapezoid	Eskibet, rammehus	Eskibet, indskudslus	Toskibet (sulehus)	Staklader	Min. antal gårde	Min. antal faser	Grøf/regn	Ved adelsbyer	Uden for adelsbyer	Keramiktype	Datering ifølge udgraver	Litteratur
1: Herringe	5			5					2	2	G	X	Ø		10-1100-t	Henriksen 1997a
2: Gudme Sønderg.	17	3	12			1		1	2	4		X	Ø,K,G		10-1300-t	Madsen 1992
3: Gudme Lindevej	1		1						1	1		X	-		"tidl.mia."	AUD 2003 nr. 238
4: Åstrup	4						4		2	2		X	Ø?,G		13-, 1500-t	Jeppesen 1982; 1983
5: Gudme III	11	2	8	1					2	5	H	X	Ø,K,G		10-1300-t	Sørensen 2000
6: Maare	2		2						1	1	H	X	Ø		10-1200-t	AUD 1999 nr. 273
7: Rønninge I	2		1				1		1	1	G	X	?		"tidl.mia."	Porsmose 1989
8: Gudme Præsteg.	7	3	4						1	3		X	K		11-1200-t	Michaelsen 1992
9: Rønninge II	1					1			1	1		X	Ø?,G		12-1300-t	AUD 2000 nr. 229.
10: Vindinge	1		1						1	1		X	J		9-1100-t	Henriksen 2004
11: Skrillinge I	6		2	1	2	1			1	2	G,H	X	-		10-1200-t	AUD 2001 nr. 206
12: Stenløse	5	4		1					1	2		X	Ø, K		10-1200-t	Jacobsen 2001:145
13: Skrillinge II	9		5	1	1	1		1	2	2	G,H	X	Ø,K		12-1300-t	AUD 2001 nr. 206
14: Gyngstrup	13		4	2		3	4		2-3	2	G	X	K,G		12-1300-t	Henriksen et al. 1997:183
15: Dalumgård	2		2						1	2	G	X	K,G		12-1300-t	Jacobsen 2001:33
16: Gelsted I	1		1						1	1		X	J		10-1200-t	Henriksen et al. 1997:51
17: Gelsted II	1			1					1	1	G	X	J		10-1200-t	AUD 1999 nr. 244
18: Højbyvej	3		2	1					1	1	H?	X	Ø		10-1100-t	Upubl., 080801-42.
19: Ejby Mølle	10		9					1	3	2		X	Ø,K		9-1100-t	Jacobsen 2001:76
20: Hjulby	3	3							1	3		X	Ø		10-1100-t	Henriksen 2002
21: Røjerups Bytofte	2		2						1	2	G?	X	J		10-1200-t	Henriksen & Porsmose 1995
I alt	106	11	60	12	4	7	9	3				12	9			

Keramiktype: J: Jernaldergods Ø: Østersøkeramik K: Kuglepotte G: Glaseret

Fig. 2. Skematisk oversigt over samtlige sikre fynske hustomter fra middelalder og tidlig renæssance. Status 15. marts 2004.

ligste del af middelalderen. Da der i det fynske område synes at være større kontinuitet end diskontinuitet i husformerne på hver sin side af år 1050, vurderes det dog ikke at spille nogen større rolle i denne sammenhæng.

Hustyper

De fynske hustomter fra middelalderen kan alle placeres inden for de grupper, man traditionelt inddeler

huse med jordgravede stolper i.¹¹ Ud over disse typer har der utvivlsomt, især i middelalderens senere del, været hustomter uden jordgravede stolper, altså med den tagbærende konstruktion og vægge placeret på sten eller stensyld. Grundrids af sådanne huse kan imidlertid kun påvises under særlige omstændigheder, det vil sige hvis der ikke er ryddet alt for grundigt op på tomten, og hvis gulvniveauet hastigt er forseglet med et beskyttende jorddække.

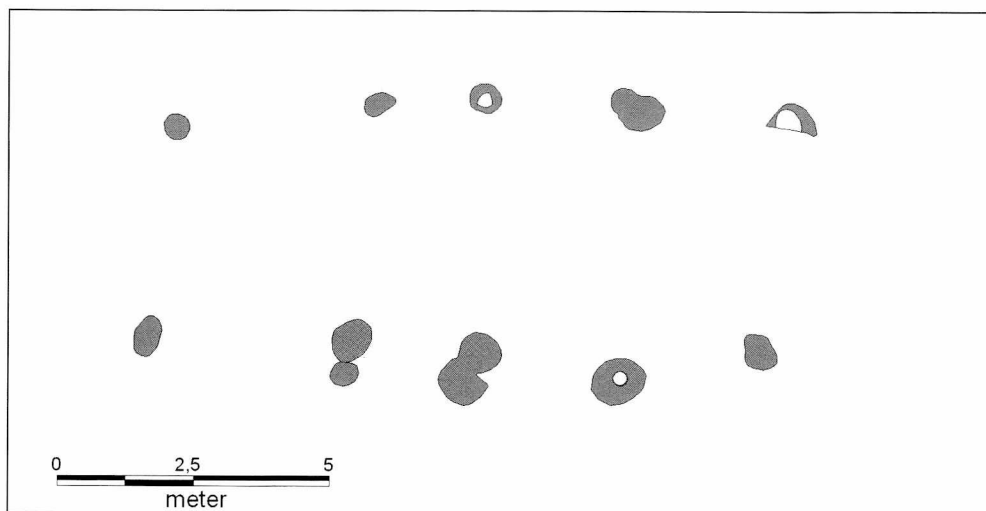


Fig. 3. Krumvægshus fra Gudme III. Tegning: Palle Østergaard Sørensen & Lars Ewald Jensen.

I det følgende gennemgås udbredelsen af de enkelte typer af hustomter, og der gives et bud på deres datering, således som det kan gøres ud fra det fynske materiale.

Etskibede huse

Etskibede huse er den hyppigst forekommende bygningstype på fynske bebyggelser fra middelalder og renaissance – og så vidt dateringsgrundlaget tillader os at konkludere – også på lokaliteter fra sen vikingetid. Tomterne kan inddeles i tre hovedtyper: 1) Huse med krumme vægge. 2) Huse med rette, parallelle vægge. 3) Huse med rette vægge, der til sammen danner et trapez. Desværre kan man ikke fuldstændigt entydigt

pege på et kronologisk udviklingsforløb for de tre typer vedkommende, og i nogle tilfælde ser det ligefrem ud til, at to typer kan indgå i samme gårdenhed.

Krumvægshuse er afdækket på fire lokaliteter, og i alle tilfælde synes tomterne at tilhøre den tidligste del af middelalderen, og på Gudme Søndergade fremføres det endda, at krumvægshusene stratigrafisk kan tilskrives bebyggelsens ældste fase.¹² På Fyn – såvel som i de andre landsdele – har typen med største sandsynlighed også været opført i sen vikingetid, og da der i flere af de her fremlagte tomter er fundet ikkeefterdrejet Østersøkeramik, kan en datering til 900 eller 1000-tallet for disse slet ikke udelukkes (fig. 3).

Meget nært beslægtet med krumvægshusene er de rektangulære, etskibede huse, som udgør over halvdelen af det samlede antal tomter fra det fynske område. Typens dominans skyldes, at den har været i brug i hele den her behandlede periode – fra en gang i 900-tallet og i hvert fald til ind i 1500-årene. I langt de fleste tilfælde består tomten blot af to parallelle rækker af mere eller mindre sæt-vis anbragte og som regel ret store stolpehuller. Der forekommer dog tillige stolper i gavlenderne på enkelte huse. Variationen i størrelsen inden for denne hustype er betragtelig, men der ser i hovedsagen ud til at være to grupperinger: Langhuse på op til 25 meters længde med

en bredde på 5-6 meter. Et flere gange ombygget hus fra Gudme Søndergade når helt op på 34 meter (fig. 4). Dertil kommer en gruppe af småhuse, som typisk er 8-10 meter lange med en bredde på 4-5 meter.

I nogle af de rektangulære, etskibede tomter har væggen været funderet i en grøft, de såkaldte ramme-huse. De i alt fire kendte tomter af denne type er relativt små bygninger, der bedst kan tolkes som udhuse, og dateringen falder antagelig i alle tilfælde i 1100- til 1300-tallet (fig. 5).

Etskibede huse med trapezoidt omrids må ses som en variant af de rektangulære; også når det gælder datering er der stor overensstem-

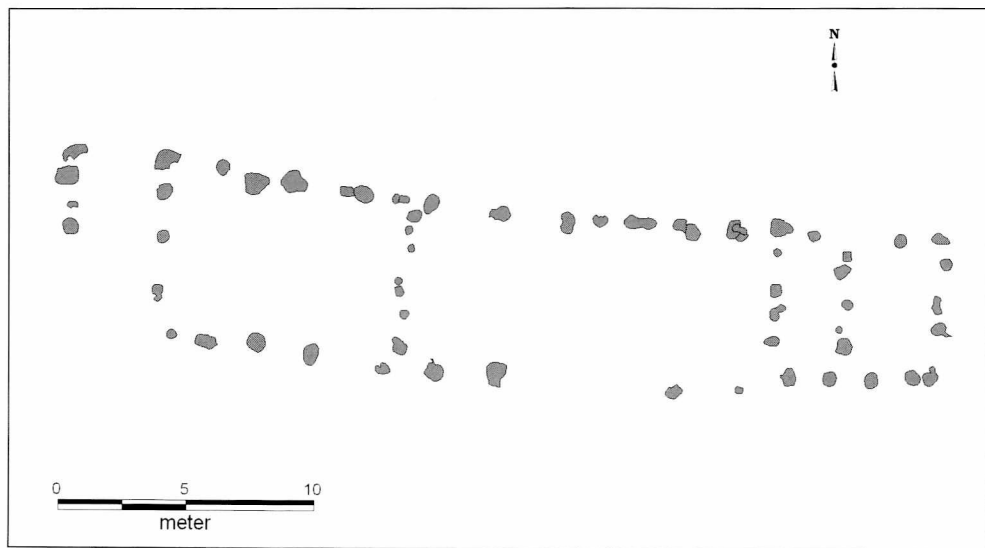


Fig. 4. Fyns største stolpebyggede middelalderhus – en 34 m lang tomt fra Gudme Søndergade. Tegning: Claus Madsen & Lars Ewald Jensen.

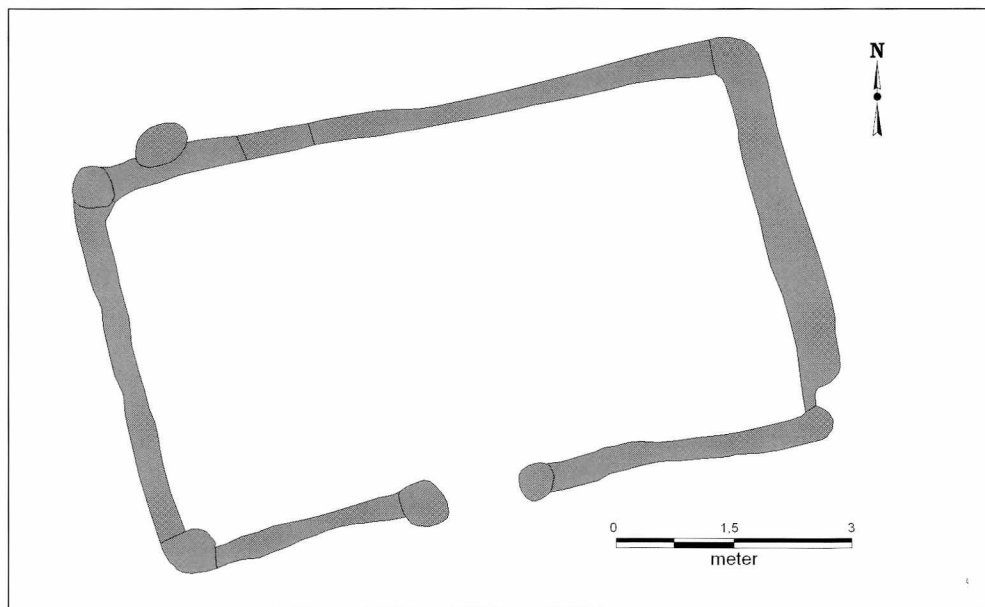


Fig. 5. Ca. 9x5 m stor hustomt med væggrøft fra Stenløse nær Odense. Tegning: Susanne Klitgaard & Lars Ewald Jensen.

melse mellem de to typer. I nogle tilfælde kan det være vanskeligt at knytte en konkret tomt til den ene eller anden af de to typer, mens det i andre tilfælde, hvor bredden på konstruktionens ender kan variere med helt op til 1,5 meter, er ulig lettere. Da rektangulære og trapezoide tomter i nogle tilfælde synes at indgå i samlede gårdkomplekser, må forklaringen på variationen da også tilskrives funktionelle snarere end kronologiske faktorer.

En særlig variant af de rektangulære og trapezoide huse udgøres af en gruppe tomter med udskud langs den ene side. Sådanne er afdækket på fem

lokaliteter. I ingen af tilfældene synes tomterne eller bebyggelsen at kunne dateres til den tidligste del af middelalderen, og antagelig dukker denne hustype først op på Fyn i løbet af 1200-årene, mens brugen fortsatte gennem i 1300-årene og længere frem. Fyns næststørste middelalderhus tilhører denne type, nemlig en 25,2 meter lang og 8-8,5 meter bred tomt fra Gudme Søndergade (fig. 6).

Toskibede huse

Af middelalderens stolpebyggede hustyper byder de toskibede konstruktioner, altså sulehusene, på de

største fortolkningsproblemer. Vanskelighederne består først og fremmest i, at hvis der ikke er bevaret spor af vægkonstruktioner, gulvlag eller stenlægninger, vil tomten blot bestå af et mere eller mindre regelmæssigt forløb af tagbærende stolper – altså sulerne. Mange af de stolperækker, der er afdækket på middelalderbebyggelser, kan således sagtens være nu kun vanskeligt erkendbare rester af toskibede huse, og som helhed kan typen formodes at være underrepræsenteret i det samlede materiale.

De fynske sulehouses konstruktion og oprindelse har i de sidste årtier været genstand for fornyet interesse.¹³ Set i arkæologisk sammenhæng er spørgsmålet om konstruktionens

oprindelse særlig interessant som følge af en tidligere fremsat hypotese om, at den havde en baggrund i ældre jernalders byggeskik.¹⁴ En nybearbejdning af de jernalderhustomter, som i sin tid gav anledning til teorien, viser dog, at man har fejlfortolket det, der siden har vist sig at være jernalderens »typehus«, altså det treskibede hus, som kendes fra hele Sydskandinavien.¹⁵ Selv om der siden 1940'erne er fremdraget flere hundrede forhistoriske og middelalderlige hustomter på Fyn, er der ikke påvist en eneste sulekonstruktion fra jernalder, vikingetid eller den tidligste del af middelalderen.¹⁶ Fra høj- og senmiddelalderen kendes til gengæld sulehuse fra i hvert fald tre lokaliteter, og på to af disse findes ty-

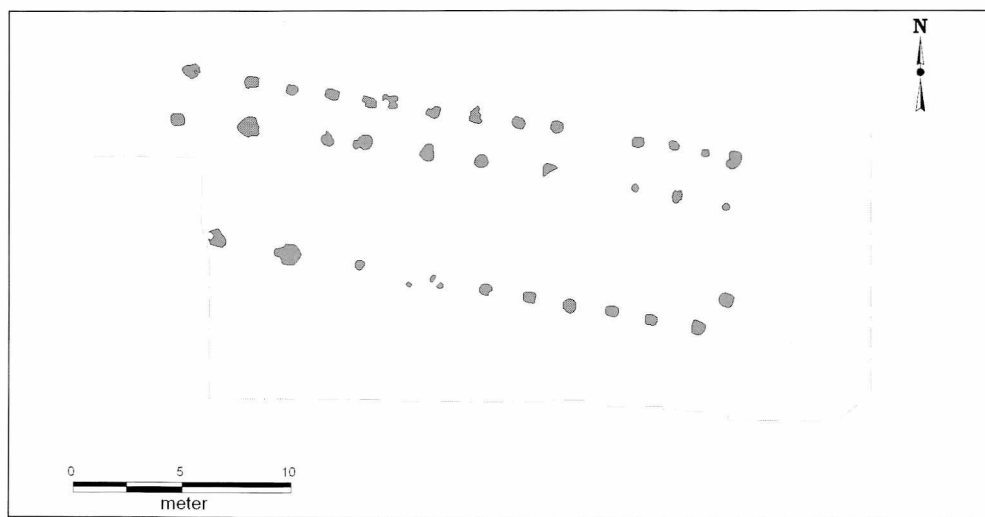


Fig. 6. Udskudshus fra Gudme Søndergade. Tegning: Claus Madsen & Lars Ewald Jensen.

pen kombineret med etskibede huse. Gårdkomplekser, der både består af et- og toskibede huse kendes i øvrigt også fra nyere tid.¹⁷

Typens sjældenhed taget i betragtning er det påfaldende, at de to første middelalderhuse, der blev undersøgt på Fyn, netop var sulebygninger. Den ene af disse, den allerede indledningsvis omtalte tomt fra Åstrup på Sydfyn,¹⁸ er tillige den bedst bevarede og mest informative fra regionen overhovedet! Det skyldes dels, at der er tale om en brandtomt, der kun i begrænset omfang har været udsat for forstyrrelser, og dels at den er meget omhyggeligt udgravet og dokumenteret. Da de to middelaldertomter fra Åstrup på bedste vis bely-

ser flere af de problemstillinger, som man generelt møder i forbindelse med middelalderlige hustomter, er de værd at trække frem i lyset endnu en gang.

Det bedst bevarede af de to middelalderlige toskibede huse fra Åstrup har været ca. 20 meter langt og 7,5 meter bredt med en tagbærende konstruktion bestående af fem suler, hvoraf de to yderste har stået i gavlene (fig. 7). Langvæggene har været parallelle, og gavlene let konvekse. Som nævnt er der tale om en brandtomt, hvor en evt. lerbeklaskning af væggene burde aftegne sig tydeligt som lerklining, men dette er ikke tilfældet, og det tager udgraveren ganske forståeligt som udtryk for, at der

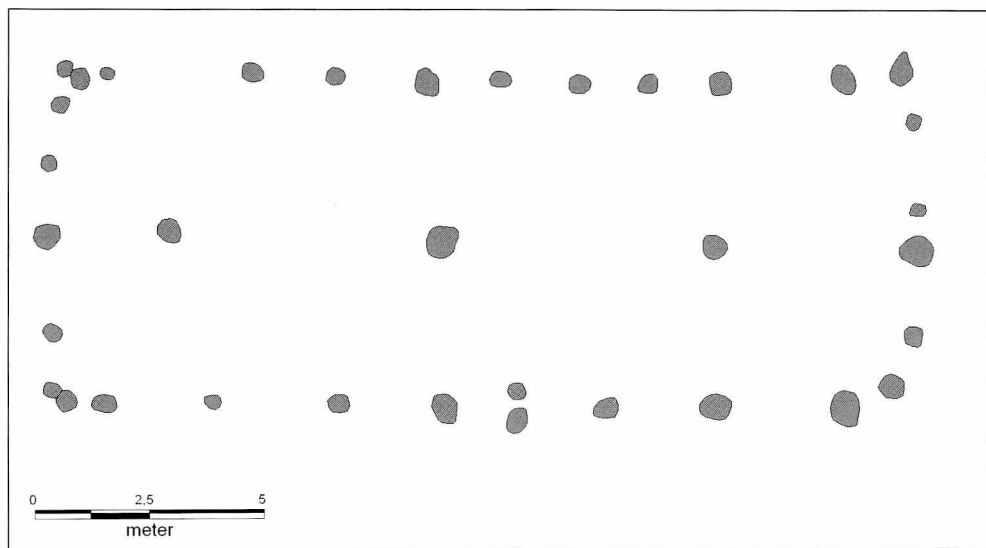


Fig. 7. Toskibet hustomt fra Åstrup. Omtegnet af René Christensen efter Torben Grøngaard Jeppesen, 1982.

har været trævægge i huset. Tomten dateres til tiden omkring 1300. Nærmest vinkelret på dette hus er der afdækket en dårligere bevaret toskibet konstruktion, og muligvis hører de to bygninger sammen som en gårdenhed.¹⁹

Ca. 200 år yngre, og altså fra senmiddelalder eller tidlig renæssance, er en 25 meter lang og 5,5 meter bred toskibet tomt fra samme lokalitet. Dette hus har haft rette langsider såvel som gavle og seks svære tagbærende stolper. Endvidere viser en tværgående stolperække i husets østende, at bygningen har været rumopdelt. På grund af regelmæssigheden i vægstolpernes placering argumenterer udgraveren overbevisende for, at væggene har været opbygget med bindingsværk og lerklinede tavler. Parallelt med renæssance-tomten er der afdækket en dårligt bevaret toskibet konstruktion; også disse to bygninger kan have hørt sammen som en enhed.²⁰

Desværre er Åstrup-lokaliteten endnu kun foreløbigt publiceret. En nøjere analyse af det righoldige fundstof herfra – især genstandsmaterialet fra den højmiddelalderlige tomt – vil antagelig kunne give flere detaljer om husets indretning og brug – altså oplysninger, som vi ikke kan fremgrave fra de kulturlagssløse huse, der udgør langt hovedparten af materialet.

På Gyngstrup-lokaliteten er der afdækket fire formodede toskibede tomter, alle bestående af under 10

meter lange rækker af tagbærende stolper, men i intet tilfælde med spor af vægkonstruktioner. Disse tomter er derfor meget lidt informative; blot kan man konstatere, at forløbene virker mindre regelmæssige, end det ses i den samtidige Åstrup-tomt, og nogen fuldstændig sikkerhed for, at der er tale om huse, haves da heller ikke.

I 1982 stillede Torben Grøngaard Jeppesen det retoriske spørgsmål: »Er den senere fynske sulebygning da et levn af oldtids byggemåde?« I dag kan vi med ret stor sikkerhed svare nej til dette spørgsmål; ganske vist har man opført toskibede huse i yngre stenalder og ældre bronzealder her – som i resten af landet – men i hvert fald fra yngre bronzealder og frem til ældre vikingetid var den treskibede huskonstruktion helt dominerende, eller måske ligefrem enerådende. Ingen af de netop beskrevne toskibede tomter fra Fyn er ældre end 1200-tallets sidste halvdel. Kontinuiteten fremad i tid udgøres af det yngre Åstrup-hus og af en ca. 13,5 x 7 meter stor tomt fra Rønninge I; de to sidstnævnte tomter dateres til 1500- eller 1600-tallet. Faktisk kan konstruktionens fortsatte brug videre op mod nyeste tid dokumenteres af endnu eksisterende sulebygninger, hvis ældste dele er dendrokronologisk dateret til samme tid som de yngste af de udgravede tomter! Det drejer sig om gården Lille Pederstrup nær Odense samt en gård fra Fjelsted på Nord-

vestfyn; sidstnævnte er nu flyttet til frilandsmuseet Den fynske Landsby.²¹

Øvrige hustyper

På hver af lokaliteterne Skrillinge II og Gygstrup,²² der begge dateres til årtierne omkring 1300, er der afdækket en tomt, der er tolket som treskibet. Begge tomter er problematiske i middelalderlig sammenhæng, fordi deres dimensioner er således, at der lige såvel kan være tale om smalle etskibede huse som treskibede tomter med stolpespænd, der ligger over gennemsnittet. Da tomterne tillige er kortere end hovedparten af de sikre middelalderlige langhuse på begge lokaliteter, er det sandsynligt, at der er tale om små og altså smalle udhuse. For Skrillinges vedkommende kan en tilknytning til en romertidsbebyggelse på stedet endvidere ikke udelukkes. Indtil videre må det derfor konkluderes, at treskibede huse med en datering til middelalderen ikke med sikkerhed er påvist på Fyn.

Tilnærmelsesvis kvadratiske staklader, konstrueret af fire jordgravede stolper, kendes i stort tal fra fynske bopladser fra især ældre jernalder, men også i begrænset omfang fra yngre jernalder og vikingetid. I sikker middelalderlig sammenhæng er en staklade i det fynske materiale kun påvist på Gudme Søndergade og Skrillinge II-pladserne, og i begge tilfælde har konstruktionerne hørt til gårde fra 1200 eller 1300-årene. Et

fast element i de fynske middelaldergårde synes stakladerne ikke at have været, hvilket da også underbygges af iagttagelser fra resten af landet.²³ Man kan derfor formode, at de funktioner, som jernalderens staklader udfyldte, blev overtaget af rum i eller lofter over langhusene i middelalderen.

Det er usikkert, om der på Fyn har været grubehuse endnu i den tidligste middelalder. Der er således påvist grubehuse på flere af de i fig. 2 anførte lokaliteter (nr. 6, 7, 10, 18, 19, 20), og i flere tilfælde kan der da også argumenteres overbevisende for en samtidighed med de nærliggende langhuse. Det er imidlertid et spørgsmål, om ikke netop de pågældende lokaliteter, der alle tilhører »Østersøkeramik-fasen«, skal tilskrives sen vikingetid nærmere end tidlig middelalder, og det må konkluderes, at på Fyn er der ikke afdækket grubehuse, der med sikkerhed kan dateres senere end 1000-tallet.

Hustomternes indretning og funktion

Gennemgangen af de ca. 100 fynske hustomter fra 900 eller 1000-årene og frem til 1500 eller 1600-årene har vist, at materialet er meget varieret på trods af, at tomterne kun dækker spandet mellem vikingetidens sidste århundrede og frem til renæssancens begyndelse – altså blot et halvt årtusinde. Fra disse århundreder kendes således flere hustyper end fra noget

tilsvarende tidsrum i oldtiden, og denne variation peger på en udstrakt eksperimenteren med forskellige konstruktioner og ikke mindst en hidtil uset tilpasning af den enkelte bygning til specifikke formål.

Desværre forhindrer husenes generelt nedpløjede tilstand, at man drager væsentlige konklusioner vedrørende deres overjordiske konstruktion, indretning og funktion. F.eks. er der ikke bevaret spor af grebning eller båseskallerum i en eneste bygning, så stalde kan slet ikke udskilles i materialet, selv om de selvfølgelig må have udgjort en væsentlig del af bygningsmassen i middelalderens gårde. Ved at sammenstykke detailagttagelser fra forskellige lokaliteter kan man dog alligevel komme en del tættere på de fynske middelalderhuses udseende og anvendelse.

Tolkningerne af den enkelte bygningens funktion må nødvendigvis tage udgangspunkt i dens størrelse samt i dens mere eller mindre veldokumenterede relation til omkringliggende bygninger eller anlæg. Når det gælder bygningernes størrelse er variationen markant; længden på hovedparten af bygningerne ligger således inden for intervallet 8 til 25 meter, mens bredden hyppigst er 3,5-7,5 meter. Det samlede areal veksler fra ca. 40 m² til ca. 150 m² med en ekstrem på ca. 204 m², og alene variationsbredden i husenes areal peger på, at de må have haft forskellige funktioner. I de middelalderlige landskabslove omtales bl.a. beboel-

seshuse, stalde, lader, vævehytter og værksteder, og antagelig er de fleste af disse typer repræsenteret blandt de ca. 100 fynske tomter.²⁴

Bortset fra stenskonning af stolpehuller i f.eks. Hjulby²⁵ er manglen på sten såvel som tegl i forbindelse med de fynske tomter fra især den ældre del af middelalderen et helt generelt træk, som ikke alene kan tilskrives bevaringsforholdene. Da lertagningsgruber så godt som helt synes at mangle i tilknytning til bebyggelser fra middelalderens første århundreder – såvel som fra de forudgående 6-700 år – er det overvejende sandsynligt, at ler ikke har udgjort et væsentligt byggemateriale i husene i dette tidsrum²⁶. Det er derfor nærliggende at tro, at husene i denne periode overvejende har været opført af træ og andre organiske materialer, f.eks. tagrør. Desværre er der dog ikke fundet sådanne bygningsdele in situ i et eneste tilfælde, men fra en brønd på Gudme Søndergade-bebyggelsen stammer et stykke formodet tagtømmer af eg, en hjørnestolpe med notgange samt en sekundært bearbejdet planke, der kan have indgået i en væg. Om stykket stammer fra en bul- eller stavvæg, tillader plankens form dog ikke at afgøre.²⁷

Ved adskillige udgravninger i fynske landsbyer er der afdækket lertagningsgruber eller rydningslag med store mængder rått eller brændt ler sammen med keramik fra senmiddelalder, renæssance og nyere tid i gadeenden af tofterne – eller umid-

delbart bag de gårde, der kendes fra udskiftningskortene. Meget tyder derfor på, at der i løbet af senmiddelalderen sker en ændring i brugen af byggematerialer, sandsynligvis i forbindelse med introduktionen af bindingsværkskonstruktioner.

Stolpehullerne i de fynske middelaldertomter er sjældent nedgravet mere end 50 cm regnet fra undergrundens overflade. Når der så i tomter fra Gudme Søndergade er afdækket spor af fuldkantede stolper med en størrelse på 32 x 38 cm, som til og med har været placeret i mere end 1 meter dybe nedgravninger, fristes man til at tro, at bygningerne har været så høje, at der har været plads til en overetage,²⁸ som det også er foreslået for blandt andet de jyske Østerby- og Gl. Moesgaard-lokaliteter.²⁹ Kældre er til gengæld ikke påvist i eller ved de fynske tomter.

Spor efter skillevægge er afdækket i et af krumvægshusene fra Hjulby, i et par tomter fra Skrillinge I og II, på Gudme Søndergade samt i renæssancetomten fra Åstrup, uden at dette element bidrager med information om, hvad de enkelte rum har været anvendt til.

Kun i den højmiddelalderlige tomt fra Åstrup er der bevaret ildsteder såvel som gulvlag, der peger på en anvendelse til beboelse eller håndværk, men en definitiv afklaring af spørgsmålet må afvente en bearbejdning af det righoldige genstandsmateriale fra gulvhorisonten. Gulvlag

er muligvis også indirekte påvist i et par af Herringe-tomterne, i hvis sandede stolpehuller der blev fundet klumper af ubrændt ler, antagelig hiddrørende fra et lerstampet gulv. Ildsteder med sandsynlig relation til husene kendes – udover fra Åstrups ene middelaldertomt – også fra Gudme Præstegård og fra Rønninge I, mens renæssancetomten fra Åstrup rummede rester af en egentlig ovn. Kun i sidstnævnte tilfælde kan en tolkning som beboelseshus fremføres med sikkerhed; ildstederne i de øvrige tomter kan ikke helt udelukkes at have haft relation til håndværksaktiviteter.

Fundmaterialet fra husenes stolpehuller giver heller ikke væsentlige informationer om bygningernes funktion, selv hvis man ser bort fra de kildekritiske problemer, som genstande fra denne kontekst rummer. Stumper af smedeslagger i tomter fra Gudme Søndergade, Vindinge og Herringe – i sidstnævnte tilfælde tilfælle kombineret med dele af en avlsten – kan med store forbehold tolkes derhen, at de pågældende bygninger har fungeret som smedjer. Ingen af de øvrige tomter har indeholdt funktionsbestemmende genstande, og generelt er det i øvrigt sparsomt forekommende oldsagsmateriale begrænset til trækul og i heldige tilfælde skår. Det er derfor påfaldende, at der i nedgravninger til vægstolper i hustomter fra Herringe, Gelsted I, Ejby Mølle og Skrillinge II er fundet henholdsvis en nøgle, knive og et bly-

kors. Disse genstande skal muligvis ikke opfattes som tilfældigt tabt, men som bevidste deponeringer af effekter, der har haft en afværgende og beskyttende funktion. Dette fænomen er velkendt fra tiden både før og efter middelalderen.³⁰

Den fynske middelaldergårds struktur og udvikling

De foreliggende dateringer af de middelalderlige landbygninger med jordgravede stolper viser, at langt hovedparten skal henføres til perioden fra 900-1000-tallet til 1200-1300-tallet. Når vi mister sporene efter huse fra engang i 1300-tallet, har det flere forklaringer. Den primære årsag er givet, at bygninger med jordgravede stolper i løbet af middelalderen gradvist blev erstattet af konstruktioner på stensyld, antagelig som følge af mangel på egnet bygningstømmer. I Fynske Vedtægt fra 1473 blev brugen af stensyld lovbefalet, men gentagelser fra 1492 og 1547 kunne tyde på, at bestemmelserne ikke altid blev overholdt.³¹ Dette understreges også af de, ganske vist, få fynske hustomter fra senmiddelalder og renæssance, hvor i hvert fald dele af konstruktionen kan ses at have bestået af jordgravede stolper.³² Det arkæologiske materiale giver en indikation af, at Fynske Vedtægt fra 1473 blot var en stadfæstelse af allerede gældende praksis, for huse med jordgravede stolper fra sidste del af 1300-

tallet og fremefter er meget sjældne. Det kan imidlertid ikke helt udelukkes, at en del af forklaringen på, at der mangler senmiddelalderlige bygninger med jordgravede stolper, er, at disse har ligget på områder af gårdtoften eller bytomten, hvor de er blevet forstyrret af senere aktiviteter, især i forbindelse med opførelsen og nedbrydningen af gårde fra renæssance og nyere tid.

Som det er omtalt indledningsvis, er der endnu ikke foretaget en fuldstændig udgravning af en fynsk middelalderbebyggelse, så detaljerede informationer om hele landsbyens struktur mangler vi endnu. Til gengæld er der efterhånden afdækket flere hele gårdtomter og -tofter – eller i hvert fald så store dele heraf, at man kan begynde at ane nogle mønstre i gårdens størrelse og sammen sætning i ældre middelalder. I den forbindelse giver især undersøgelserne på Gudme III, Gudme Søndergade, Gyngstrup og Skrillingepladserne væsentlige oplysninger, som, når de suppleres med iagttagelser fra f.eks. Maare og Herringe, tilsammen giver et indtryk af strukturen og bygningsmassen på en fynsk gård i tidsrummet mellem ca. 1000 og 1300. Desværre er flere af de nævnte pladser karakteriseret af spor af gentagne bebyggelsesfaser, hvilket giver et forstyrret billede, og desværre er afgrænsninger i form af de fra jernalderbebyggelserne så kendte hegn kun undtagelsesvis til stede på middelalderbebyggelserne.

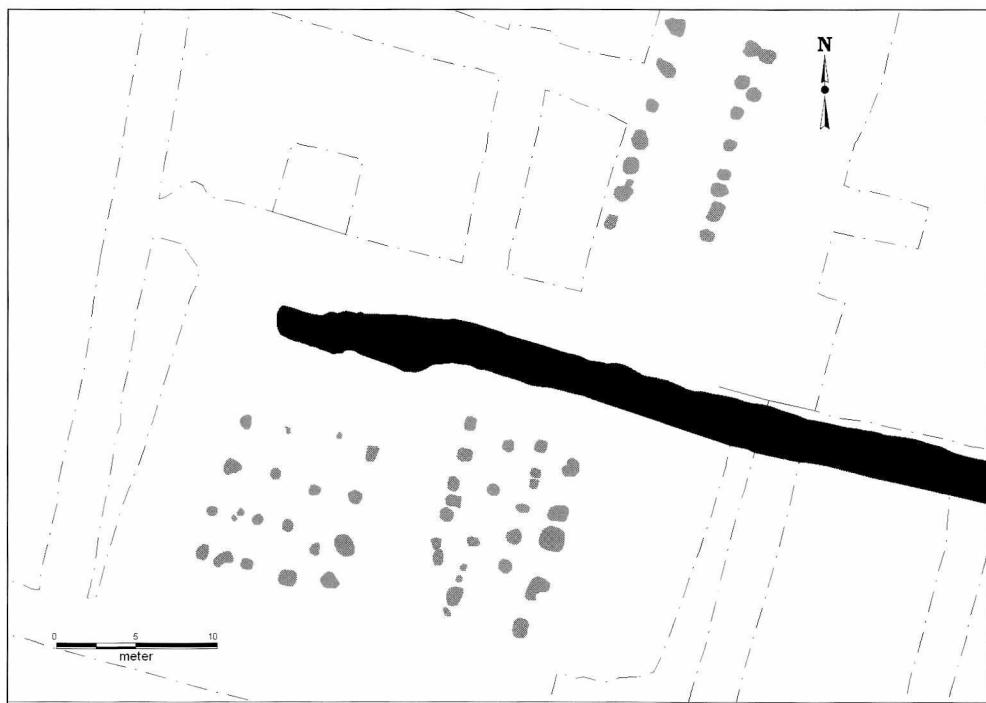


Fig. 8. Herringe. I to antagelig tæt på hinanden følgende faser bestod en tidlig middelalderlig gård af to huse med ensartet udformning og størrelse. En indtil 1,4 meter dyb grøft har adskilt »vinkelgården« fra nabogården nord herfor. Tegning: Mogens Bo Henriksen, René Christensen & Lars Ewald Jensen.

Til gengæld er der på nogle pladser påvist grøftforløb, der kan give indtryk af sammenhænge eller adskillelse af bygninger eller bygningskomplekser.

Der er eksempler på, at en gård i ældre middelalder kun har bestået af en enkelt bygning, mens der i andre tilfælde kan argumenteres for et kompleks, bestående af en eller to større samt en eller to mindre bygninger. Eksempler på gårde, der har

bestået af en enkelt eller to jævnstørre bygninger kendes blandt andet fra Herringe, hvor den udgravede gård gennem to faser består af huse med et samlet areal på 83 m² (fig. 8).

På Fyn er der ikke påvist sammenbyggede huse, men bygningerne i det, der tolkes som samlede komplekser, ligger hyppigt orienteret vinkelret på eller parallelt med hinanden. Dette er et brud med struktu-

ren i jernalder- og vikingetidsgården, hvor det var almindeligt, at alle bygninger havde samme orientering, hvilket, med kun få undtagelser, vil sige øst-vest, og at de lå spredt. Ved flere middelaldergårde er der fundet brønde (2, 11, 13, 17, 19), mens andre former for anlæg, f.eks. ovne, affaldsgruber og kulturlag, kun findes i yderst begrænset omfang. Manglen på anlæg synes især at være udtalt i ældre middelalder, hvor fladerne omkring bygningerne kan være næsten helt fri for jordgravede anlæg, vel sagtens fordi gårdtoften blev dyrket intensivt.³³

I en artikel fra 1991 om landsbyen i renæssance-arkæologien foreslog Erland Porsmose, at gården i løbet af senmiddelalderen ændrede struktur fra en »jernaldermodel« med spredtliggende bygninger på toften til en samling af bygningerne på toftens gadeende.³⁴ Dette indtryk er siden blevet bekræftet gennem flere af de her omtalte udgravninger, og i de tilfælde, hvor der foreligger mere præcise dateringer, kan denne omstrukturering af gården endda indsnævres til at være sket senest i løbet af 1300-årene. Generelt er det i hvert fald på dette tidspunkt, at det arkæologiske kendskab til tomterne skrumper ind, og når vi møder gården igen, er det i kortmaterialet fra 1700-tallet – eller i endnu eksisterende bygningskomplekser på arealet op til landsbygaden. Perioden mellem 1300-årene og 1700-årene kan således betegnes som en gårdstrukturens *black-box*.

Arkæologiske undersøgelser har vist os, hvad der kom ind i den ene ende, og bl.a. kortmaterialet giver os informationer om, hvad der kom ud i den anden. Udviklingen inde i boksen har vi imidlertid endnu begrænset kendskab til.

Meget tyder således på, at gården undergik mindst to faser af omstrukturering i løbet af middelalderen. I ældre middelalder opstod blandt andet »vinkelkomplekserne« med en bygningsmasse, der i store træk modsvarer, hvad der kendes fra den sene jernalders gårde. I andre tilfælde – dog især uden for Fyn – fornemmer man, at gårdene har ligget samlet omkring en åben plads, og hele gården kan have været omgivet af hegn eller grøfter.³⁵ I yngre middelalder kom så den mere gennemgribende omstrukturering, der medførte en flytning af bygningerne til et samlet kompleks på arealet ud mod landsbygaden. Her opstod noget, der kan betegnes som prototyper til de gårde, som vi kender fra 1700-tallet. Udviklingen i senmiddelalderen førte i hvert fald i nogle tilfælde også til en regulering af gårdtoften, der synes at være blevet indskrænket og for den bagerste dels vedkommende taget under plov, men mere herom senere. Man kan således fornemme, at den dynamik, som variationen i middelalderens hustyper afspejler, også viser sig i de forskellige faser af gårdens og toftens – og måske landsbyens – udvikling.

I den tidligere nævnte artikel fra

1991 gav Erland Porsmose udtryk for optimisme med hensyn til at bruge grøfterne som et redskab til at klarlægge udviklingen i gårdens og landsbyens struktur gennem middelalder og renæssance. Resultater fra flere udgravninger i årene siden da har desværre vist, at det ikke er så enkelt endda. Det ville i hvert fald kræve, at der konsekvent var (bevareret) grøfter eller andre former for afgrænsning af gårdene eller tofterne,

men, som det fremgår af fig. 2, er det langt fra altid tilfældet på Fyn – eller for den sags skyld i resten af landet.³⁶ At tilstedeværelsen, respektivt fraværet, af grøfter ikke kun er et spørgsmål om bevaringsforhold eller størrelsen på udgravningsfelterne, er efterhånden veldokumenteret, og det kan konstateres, at grøfter ikke altid har markeret afgrænsningen på toften. Smalle grøfter, som de kendes fra vikingetidens gårde,³⁷ er afdæk-



Fig. 9. Maare. To tidligmiddelalderlige bygninger i vinkelkompleks. Toftens afgrænsning har været markeret af et stolpebygget hegn, hvis orientering svarer til tofteskellene på udskiftningskortet. Tegning: Susanne Klitgaard & Lars Ewald Jensen.

ket omkring gårde i Maare og Skril-
linge, og disse antyder, at afgræns-
ningen her har bestået af stolpebyg-
gede hegn (fig. 9). Sådanne hegn er
med sikkerhed påvist på Gudme
III,³⁸ mens mere eller mindre velbe-
varede stolpeforløb på andre pladser
tyder på, at dette fænomen kan have
været mere almindeligt, end vi umid-
delbart kan erkende. Muligvis har
risgærder været den hyppigste form
for grænsemarkering, men så lette
konstruktioner vil kun kunne påvi-
ses i dag, hvis bevaringsforholdene
er særdeles gunstige.

Der kan ikke peges på klare fæl-
lestræk i de grøfter, som er afdækket
i forbindelse med middelalderlige
bygninger, bortset fra, at de ikke er
så hyppige på bebyggelser fra perio-
dens ældste del. Ved snitning af de
i nogle tilfælde indtil 2 meter brede
og 1,4 meter dybe grøfter kan man
ofte se, at den nederste del er opfyldt
langsomt, hvorimod den øverste del
typisk ser ud til at være opfyldt i én
omgang, ikke sjældent i renæssan-
cen eller senere. Ved enkelte lejlig-
heder har det tilmed været muligt
at påvise, at de grøftforløb, der fand-
tes i forbindelse med middelalderlige
landbebyggelser, endnu må have
stået åbne op mod 1800, fordi de var
aftegnet på udskiftningskortet.³⁹ I
disse tilfælde kan der således doku-
menteres en lang kontinuitet i tofte-
strukturen, men der kendes også ek-
sempel på det modsatte. For ek-
sempel udviser Gyngstrup-pladsen
et virvar af grøfter, der kun kan tol-

kes som gentagne reguleringer af
tofterne, på trods af, at bebyggelsen
kun eksisterede i få faser omkring
1300.⁴⁰ Også i Herringe kunne det
konstateres, at den toftegrænse, der
må have afgrænset gården, som
efterfulgte den tidligmiddelalderli-
ge bebyggelse, blev flyttet flere
gange.

Hvor findes middelalder- tomterne?

Ved de sidste årtiers arkæologiske
undersøgelser på Fyn er hustomter
fra middelalder og tidlig renæssance
påtruffet i to forskellige sammen-
hænge, nemlig i tilknytning til adel-
byer (12 lokaliteter) og uden tilknyt-
ning til adelbyer (ni lokaliteter). Da
de to grupper byder på forskellige
problemstillinger såvel som potentia-
ler, vil de i det nedenstående blive
behandlet separat – se fig. 2.

Bygninger i og ved adel- byer

Denne gruppe omfatter som nævnt
12 lokaliteter, og på disse er 62 ud af
106 til dato registrerede fynske hus-
tomter fra middelalder og tidlig re-
næssance afdækket. De fleste af lo-
kaliteterne ligger i tilknytning til
kirkebyer, og bortset fra Åstrup til-
hører de alle gruppen af landsbyer
fra det ældste navnelag. Dette kan
dog være et tilfælde.

Det er næppe tilfældigt, at hus-
tomterne i denne gruppe er afdækket



Fig. 10. Herringe by på Midtfyn, set fra nordøst med kirken lidt over billedets midte. På marken med traktorspor er lokalitet nr. 1 udgravet. Foto: Mogens Bo Henriksen, 2003.

i eller ved landsbyer, der ikke har undergået nogen væsentlig udvikling i nyere tid. Typisk har udbygningen af bolig- og serviceområder i slutningen af 1800-tallet og gennem store dele af 1900-tallet kun berørt de pågældende landsbyer i begrænset omfang, således at til tider væsentlige dele af de tofter, der ses på udskiftningskortene, indtil nu har henligget som dyrket mark eller have. Mange »sovende landsbyer« vågner imidlertid op i disse år efter årtiers dvale for at etablere nyudstyknin-

– og ikke mindst ældreboliger, plejehuse med videre – umiddelbart bag de gamle gårdtofter, og dermed kommer spor fra de ældste faser af landsbyernes nuværende placering for dagen (fig. 10). Konstateringen betyder, at i de landsbyer, hvor der var vækst i 1800-1900-tallet, for eksempel stationsbyerne, vil man sandsynligvis oftest være forhindret i at gøre tilsvarende iagttagelser i dag, idet sporene for længst er udslettet.

Materialet kan underinddeles således, at ni lokaliteter (1-9) ligger inden

for den fra udskiftningskortet kendte bytomt; af disse er tomterne på Rønninge II og ved Gudme Præstegård afdækket på grunde, der ikke rummer bebyggelse på 1700-tallets kortmateriale. Manglen på bygninger fra senmiddelalder og nyere tid tyder på, at de pågældende arealer har henligget uden bebyggelse efter regulering af bytomten i middelalderen. For Rønninges vedkommende argumenteres der for, at en stormandsgård er flyttet ud af landsbyen og har efterladt en tom grund,⁴¹ og en lignende hændelse kan vel ikke helt udelukkes at være baggrunden for, at der har ligget et større, ubebygget areal nord for Gudme Præstegård.

De tidligmiddelalderlige bebyggelsesspor i Vindinge, Skrillinge I og Stenløse er afdækket på arealer, der ligger i direkte forlængelse af bytomten, som den kendes fra udskiftningskortet. Heller ikke på disse tre lokaliteter er der påvist senmiddelalderlige eller yngre bygninger, så også her må der være foregået en regulering eller ligefrem en indskrænkning af bytomten på et tidspunkt efter, at de ved udgravningerne påviste bygninger er fjernet. Det kan ikke helt udelukkes, at det kan være udflytningen af en gård i forbindelse med torp-dannelse, der er baggrund for reguleringen. I hvert fald i Skrillinge I og Vindinge er de udgravede tomter orienteret efter nabotofternes og dermed landsbyens overordnede struktur, og denne må således have ligget fast, da de pågældende gårde blev

opført. Vindinge-gården dateres til 900-1100-tallet, og Skrillinge I er fra 1000-1200-årene, så i begge tilfælde er reguleringen foregået i den tidligste del af middelalderen, mens den for Stenløses vedkommende antagelig er gennemført hen mod midten af 1200-tallet.⁴²

På de fleste af de 12 bebyggelser er der påvist kontinuitet bagud i tid til vikingetid eller endog yngre germansk jernalder (550-1050 e.Kr.), hyppigst i form af enkeltfundne (metal)genstande (Herringe, Gudme-lokaliteterne, Maare, Vindinge), mens bygninger fra de samme århundreder kun er afdækket ved Maare. Det synes næsten unødvendigt at tilføje, at kontinuiteten fremefter til nutiden er fælles for alle 12 lokaliteter!

Hovedparten af lokaliteterne 1-7 i fig. 2 er afdækket umiddelbart bag de tofter, der kan ses på udskiftningskortene. Den omtrentlige afstand fra de udgravede bygninger til bygaden er 70 meter i Herringe, 80 meter i Maare, 100 meter i Gudme Søndergade og 75 meter på Gudme III. I Maare er den tidligmiddelalderlige gårdtofts bagkant fundet 90 meter fra bygaden, mens gårdtoftens baggrænse på udskiftningskortet er rykket op mod 40 meter tættere på vejen. I Herringe har reduktionen været mindre, men er knap så let at fastslå eksakt (fig. 11). Det kan således være reduktioner fra store dyrkbare tofter til små, havelignende tofter, der har fundet sted i yngre middelalder.⁴³ Samtidig er det værd at bemærke, at selv om

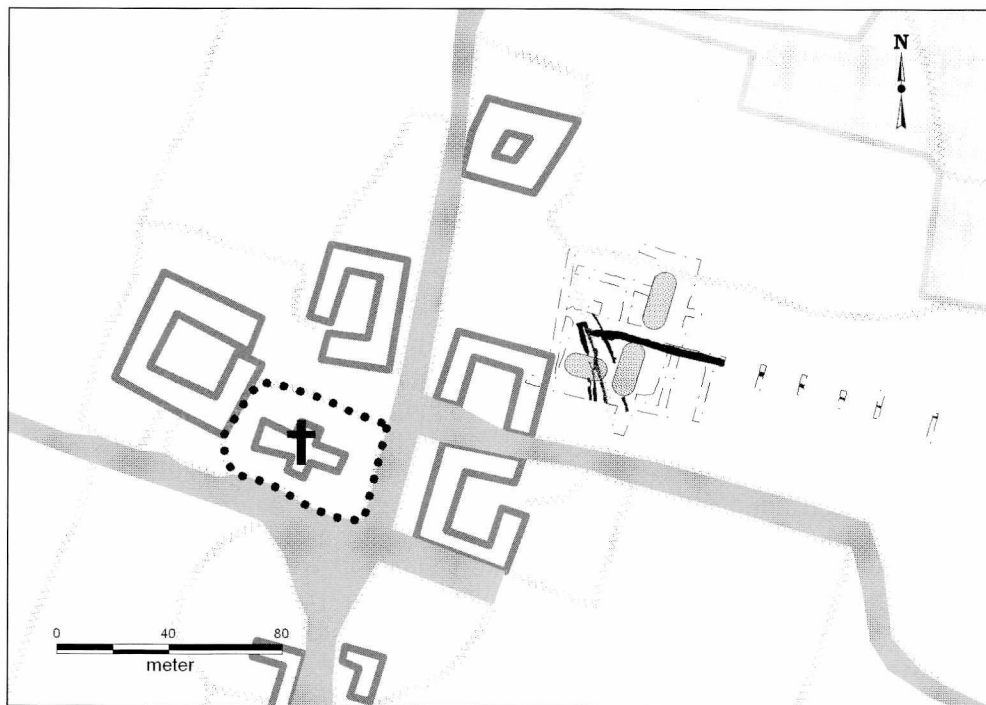


Fig. 11. Rentegnet udsnit af udskiftningskort for Herringe by fra 1797 med angivelse af gårde, veje og tofteskel. På kortet er udgravningsfelt, hustomter og de ved udgravningen påviste tofteskel markeret. Tegning: Mogens Bo Henriksen, René Christensen & Lars Ewald Jensen.

tofterne er indskrænket, er der ikke foregået en ændring af deres orientering; de tidligmiddelalderlige bygninger, hegn og grøfter har samme orientering som skel på det ældste kortmateriale – og dermed ofte som de stadig eksisterende inddelinger af landsbytomten. Ved hjælp af fund af blandt andet Østersøkeramik kan de ældste faser i flere af disse bebyggelser dateres til overgangen mellem vikingetid og tidlig middelalder, og

der kan således ikke blot peges på stedkontinuitet, men også på op mod 1000 års kontinuitet i landsbyernes overordnede struktur!

Indskrænkningen af tofterne i yngre middelalder medførte, at de bagvedliggende arealer blev taget under plov eller blev brugt til aktiviteter, som man ikke ønskede på de nu sikkert noget reducerede friarealer omkring gårdens bygninger. Der er ofte afdækket gruber med affald

eller nedkulede kadavere af dyr fra renæssance og nyere tid samt spor af ildkrævende aktiviteter som træ-kulsbrænding og hørtørring umiddelbart bag de fra udskiftningskortene kendte tofter. Først og fremmest viser agerrener, at arealerne blev dyrket op, da de ikke længere indgik som en del af gårdtoften.

Når man graver på arealerne umiddelbart ud til landsbygaden, hvis forløb forudsættes stort set uændret siden tidlig middelalder, er udgravningsfeltet ofte helt dækket af kulturlag og anlæg fra renæssance og nyere tid. Hyppigst finder man selvfølgelig spor af bygninger, der kan dateres tilbage til 1700-tallet i form af fundamenter, syldstensrækker, gulvlag, kældre, møddinger, affaldskuler og eventuelle brolægninger. Disse massive og ofte dybdegående levn kan have forstyrret ældre og mindre komplekse anlæg og konstruktioner som f.eks. stolpebyggede huse, hegn med videre. Det kan derfor ikke helt udelukkes, at også gadeenden af tofterne kan have rummet bygninger i ældre middelalder. Det kunne i så fald betyde, at de bygninger, som er afdækket bag udskiftningskortenes tofter f.eks. i Herringe, Maare, Gudme Søndergade med flere, blot repræsenterer »baghuse« – forskellige former for økonomibygninger, som lå trukket tilbage på gårdtoften. At det næppe er en fuldgyltig forklaring, understreges af sammensætningen af bygningsmassen såvel som tilstedeværelsen

af brønde ved flere tomter. Disse vil man forvente at finde nær hovedbygningen.

Bygninger uden tilknytning til adelbyer

Karakteristisk for de ni lokaliteter, hvor der er afdækket bygninger uden for adelbyerne, er, at de er påtruffet ved rene tilfældigheder, oftest i forbindelse med systematiske, udstrakte prøvegravninger, eller slet og ret i forbindelse med undersøgelsen af bebyggelsesspor fra forhistorisk tid. Den østfynske Røjerup Bytofte udgør en undtagelse fra denne regel, for den blev netop lokaliseret på baggrund af en tese om, at marknavnet Bytofte på udskiftningskortet kunne være udtryk for, at området rummede en bebyggelse fra sen vikingetid eller tidlig middelalder.⁴⁴ Tilstedeværelsen af middelalderlige bebyggelsesspor på andre af de udgravede lokaliteter ville muligvis kunne være forudset ved målrettede studier af bonitetstal og stednavne på det ældste kortmateriale samt i markbøgerne.

Materialet fra denne gruppe byder ofte på bedre iagttagelsesforhold end de bygninger, der er afdækket i tilknytning til adelbyerne. Det skyldes, at tomterne i det åbne land ikke har været så udsat for de ovenfor beskrevne gentagne forstyrrelser som følge af byggeri, nedgravning af affald med videre. Til gengæld er pladserne i det åbne land mere ekspon-

ret for pløjning, hvilket betyder, at evt. kulturlag og gulvlag kun undtagelsesvis vil være bevaret. Det åbne lands muligheder for at afdække større flader, uden først at skulle fjerne endnu beboede huse, dyrkede haver med videre, byder på chancer for at iagttage sammenhænge over større arealer, og det har således også været muligt på flere af de i fig. 2, nr. 13-21 anførte lokaliteter. De største undersøgelser er gennemført ved Gyngstrup (7.500 m²), Skrillinge II (11.000 m²), Ejby Mølle (14.000 m²) og Røjerup Bytofte (35.000 m²). De ni lokaliteter i denne gruppe kan underinddeles i to typer, nemlig dem, som formodes grundlagt i tidlig middelalder, og dem, som har kontinuitet bagud i tid. Man skal imidlertid være opmærksom på, at når det ikke på flere pladser har været muligt at påvise kontinuitet bagud i tid, kan dette naturligvis skyldes den ofte begrænsede udstrækning af udgravningsfelterne.

Af de tre lokaliteter, som har kontinuitet bagud i tid, kan kun Røjerup Bytofte betegnes som en almindelig, agrar bebyggelse. Der er antagelig tale om en enkeltliggende gård, der blev anlagt med absolut randplacering i et ressourceområde sidst i 900-tallet – efter at området havde været uden bebyggelse siden begyndelsen af yngre jernalder.⁴⁵ Lokalitetens ældre bebyggelse udgøres af to muligvis samtidige langhuse med tilhørende brønde, hegn med videre fra sen vikingetid. Antagelig umiddelbart herefter – eller delvis samtidigt med –

anlagdes et rektangulært, etskibet hus, som eksisterede i to faser, hvorefter bebyggelsen formodes flyttet til det sted, hvor landsbyen Røjerup nu ligger. Flytningen må have fundet sted senest i 1100-tallet efter to eller højst tre generationers bebyggelse, og gården formodes at repræsentere sidste stadium af en vandrende bebyggelse med rødder tilbage i jernalderen.

De to andre lokaliteter fra denne gruppe betragtes som bebyggelser med specialiserede funktioner. Den ene er Ejby Mølle øst for Odense, hvor der i tilknytning til gårde fra 900-1100-tallet er undersøgt grube-huse og kulturlag med spor efter blandt andet metalhåndtering. På baggrund af skriftlige kilder er det foreslået, at bebyggelsen blev nedlagt omkring 1242.⁴⁶ Længere kontinuitet bagud i tid har Hjulby få kilometer vest for Nyborg. Her er undersøgt tre faser af et krumvægshus, der på baggrund af skår af blødbrændt og håndlavet østersøkeramik kan dateres til 1000 eller 1100-årene. På trods af omfattende udgravninger omkring husene er der ikke påvist samtidige, ældre eller yngre bygninger – bortset fra en kirketomt, der ligger ca. 100 meter borte.⁴⁷ Til gengæld er der få hundrede meter fra langhusene undersøgt et meget omfattende værkstedsområde med grube-huse, men derimod ikke med langhuse. Værkstedsområdet blev anlagt i tiden omkring 600 og var antagelig i funktion til engang i 1100-tallet, og

de seneste håndværksaktiviteter kan således være samtidige med en eller flere faser af langhuset. Gården, hvortil krumvægshusene hørte, kan eventuelt være opslugt af den nærliggende landsby Hjulby omkring 1200, mens kirken herefter lå alene frem til nedrivningen i 1555.

De lokaliteter, som er nyanlagt i tidlig middelalder (nr. 13-18), kan opdeles i en ældre og en yngre gruppe. Den ældre gruppe er repræsenteret ved de to Gelsted-lokaliteter fra Nordvestfyn og Højbyvej syd for Odense. Ved Gelsted er der to steder med indbyrdes afstand af 125 m af dækket en enkeltliggende etskibet bygning; nær det ene hus er der fundet partier af en muligvis samtidig grøft, som kan have udgjort en afgrænsning af toften. De to tomter kan på grund af manglen på daterende genstande blot dateres bredt til sen vikingetid eller tidlig middelalder. På Højbyvej-pladsen er der af dækket tre etskibede langhuse samt ni grubehuse, og bebyggelsen kan på baggrund af fund af efterdrejet østersøkeramik dateres til tidsrummet mellem slutningen af 900-tallet og begyndelsen af 1100-tallet. Alle tre lokaliteter har – som den tidligere omtalte Røjerup Bytofte – en udpræget randplacering i ressourceområdet. For Gelsted-pladsernes vedkommende viser de meget begrænsede aktivitetsspor, at bebyggelsen sikkert blot eksisterede i en enkelt fase, mens Højbyvej-pladsen på grund af det store antal grubehuse må formo-

des at have haft en længere brugstid. I ingen af tilfældene er det muligt at afgøre, om husene repræsenterer en af de sidste faser af en vandrende bebyggelse med rødder tilbage i oldtiden, eller om der er tale om egentlige torper, altså udflytterbebyggelser fra nærliggende landsbyer. Hvis sidstnævnte tolkning gælder for Gelsted-pladsernes vedkommende, kan der peges på landsbyen Lunge ca. 600 meter fra gårdene som moderbyen, hvorfra torpen(-erne) er udsprunget. Tilsvarende kan Højbyvej-pladsen evt. være udflyttet fra landsbyen Allerup, som ligger 1200 meter borte i centrum af ressourceområdet.

Den yngre gruppe af nyanlagte bebyggelser fra middelalderen omfatter både en enkeltliggende gård og gårdklynger. Som en enkeltliggende gård tolkes lokaliteten Dalumgård, der, ligesom de netop beskrevne bebyggelser, har en randplacering i ressourceområdet. Gården har eksisteret i et par faser i tiden omkring 1300, og i hvert fald hér synes en tolkning som torp i lighed med den veldokumenterede østjyske Todderup-lokalitet at være helt på sin plads.⁴⁸

Som en torp tolkes også den næsten totaludgravede Gyngstrup-plads på Nordfyn (fig. 12). Skår af hårdtbrændte kuglepotter såvel som mønter daterer bebyggelsen til den sene del af 1200-tallet og den første del af 1300-tallet. Det udgravede område rummer et virvar af tofteskel, der omgiver i alt 13 bygninger, men



Fig. 12. Den næsten totalt udgravede torp ved Gyngstrup. Bemærk virvaret af tofteskel. Efter Henriksen et al., 2001 pl. 40.

da bebyggelsen hverken har nået at sætte spor i skriftlige kilder eller i stednavnematerialet, må den formodes kun at have eksisteret i få generationer. De to-tre gårde har ligget forholdsvis centralt i ejerlavet til den formodede moderby Gyngstrup, der ligger ca. 1 km nord for lokaliteten – og helt i ejerlavets periferi.

Skrillinge II udgør lidt af en hybrid mellem de egentlige torper og de lokaliteter, der er afdækket i forlængelse af adelsbyerne. Den ret omfattende udgravning med mindst ni huse, flere brønde og adskillige større og mindre grøfter fra sidste del af 1200-tallet og første halvdel af 1300-tallet er afdækket tæt nordøst for

Skrillinge I og blot adskilt fra denne af et lavtliggende, fundtomt areal. Dette fremtræder på udskiftningskortet med betegnelsen Langekjær og har antagelig været, om ikke vandførende, så dog for fugtigt til bebyggelse i oldtid og middelalder (fig. 13). Afstanden mellem det nordøstligste hus i Skrillinge I-bebyggelsen og det sydvestligste på Skrillinge II er mindre end 150 meter. Selv om

manglen på snævert daterende fund fra Skrillinge I forhindrer os i at drage vidtgående konklusioner om de indbyrdes relationer mellem de to bebyggelser, er der alligevel nogle ligheder – og nogle klare forskelle. Den afdækkede gård på Skrillinge I ligger, som tidligere omtalt, i direkte forlængelse af Skrillinges 1700-talsbytomt, og helt orienteret efter bygaden som landsbyens øvrige tofter.



Fig. 13. Rentegnet udsnit af udskiftningskort over den nordøstlige udkant af Skrillinge fra 1794 med angivelse af gårde, vejforløb, tofteskel og vådområder. Udgravningsfelterne ved Skrillinge I og II er indsat. Tegning: René Christensen og Lars Ewald Jensen.

Selv husene inde på toften følger den samme overordnede orientering. Bebyggelsen på Skrillinge II er derimod ikke orienteret efter bytomten, men har mere præg af at være en selvstændig enhed. Hustomterne på Skrillinge I har generelt et ældre præg end de tilsvarende på Skrillinge II, hvor en del fund af hårdtbrændte kuglepotter såvel som mønter entydigt giver en datering til århundredet omkring 1300. Det er således ikke umuligt, at den indskrænkning af Skrillinge I, som vurderes at have fundet sted senest omkring 1200, kan have udmøntet sig i etableringen af en og måske med tiden flere gårde blot et stenkast borte – og måske tillige i anlæggelsen af torpen Svendstrup 1½ km mod syd-øst⁴⁹ Det synes vanskeligt at finde nogen umiddelbar agrarteknisk logik bag bag den foreslåede og meget korte udflytning til Skrillinge II; den må nærmest have haft karakter af knop-skydning. Det kan imidlertid konstateres, at den blandt andet har en parallel i landsbyen Dalby på Hinds-holm, for også her ligger en lille torp, som er adskilt fra moderbyen af et mindre vådområde.⁵⁰

Fælles for gruppen af bebyggelser, som ikke ligger i direkte tilknytning til en adelby, er, at de kun har eksisteret i en eller få faser. Nogle har formodentligt blot ligget på det pågældende sted som ét trin i en vandringsproces, som havde rødder langt tilbage i oldtiden, og antagelig er de »vandret videre«, indtil de fandt bli-

vende leje i en måske endnu eksisterende landsby. I andre tilfælde er der tale om egentlige nyanlagte bebyggelser, altså torper, der flyttede ud fra allerede eksisterende landsbyer i 1100-1200-tallet. Et fællestræk for torperne Gyngstrup, Dalumgård og Skrillinge II er, at bebyggelserne er nedlagt omkring eller lidt efter midten af 1300-tallet. Om det var en følge af ødegårdskrisen, eller om gårdene af nu ukendte årsager blev trukket tilbage til deres respektive moderbebyggelser, som landskabslove-ne beskriver, at man kunne,⁵¹ lader sig imidlertid ikke afklare.

Afslutning

Gennemgangen af de fynske huse og gårde fra tiden mellem sen vikingetid og tidlig renæssance har vist, at variationen i bygningsmassen er stor, og at der ikke kan opstilles nogen fuldstændig entydig typologi over husenes udvikling i dette tidsrum. Det er desuden påvist, at sporene efter huse med jordgravede stolper stort set hører op kort efter 1300. Materialet tillader endvidere at formode, at gården tilsyneladende gennemgik to faser af omstrukturering i løbet af middelalderen: Etablering af en mere eller mindre samlet bygningsmasse på egentlige tofter i løbet af tidlig middelalder – og en flytning af gården ud til gadeenden samt en indskrænkning af toften sent i middelalderen.

Det er konstateret, at de ældste

bygninger, der er afdækket i og ved adelbyerne, kan dateres til 900- eller 1000-årene, og i flere tilfælde viser løsfund, at forgængerne bør være at finde tæt herpå. I de tilfælde, hvor der er påvist bygninger fra overgangen mellem vikingetid og tidlig middelalder i de eksisterende landsbyer, ser deres overordnede struktur ud til at have været fastlagt fra begyndelsen. Når man sammenholder dette med de samtidige eller endda yngre, enkeltliggende gårde, der muligvis kan tolkes som de sidste faser af såkaldte vandrende bebyggelser, bliver det klart, at landsbyfikseringen ikke har fundet sted på én gang. Det må have været en glidende proces, der er foregået over et til to århundreder.

Endelig fremsættes den tolkning, at nogle af de afdækkede bebyggelser svarer til de torper, der er så velkendte fra skriftlige kilder. Arkæologisk dokumenterede torpbebyggelser er dog slet ikke fundet i det omfang, som man kunne forvente ud fra blandt andet stednavnematerialet.

Den arkæologiske udforskning af den middelalderlige landbebyggelse er endnu kun i sin vorden, og der mangler stadig svar på mange spørgsmål, før hullet mellem den arkæologisk veldokumenterede jernaldergård og den fra flere sider godt belyste »moderne« 1700-tals bondegård kan fyldes ud. At middelalderhuset eller -gården er et interesseområde for både forhistoriske arkæologer, middelalderarkæologer, (byg-

nings)historikere og for den sags skyld etnologer, gør ikke sagen mere overskuelig. De forskellige fagdiscipliner har hver deres tilgang til materialet, og især gabet mellem de forhistoriske og middelalderarkæologiske traditioner er en hindring for, at man kan se middelaldergården som et led i en ubrudt kæde – og ikke en afslutning på én epoke, eller begyndelsen på en ny! Der er derfor et stort behov for, at det stadigt voksende og efterhånden betragtelige primærmateriale fra Danmark og Skåne nybehandles og publiceres. Især er det vigtigt, at en bearbejdning tager udgangspunkt i bebyggelsens strukturer og relationer til eksisterende og nedlagte bebyggelser, ressourceområder med videre.

Nogle af de i denne artikel skitserede problemstillinger kan dog ikke løses ved at bearbejde det allerede frembragte materiale; det vil også være nødvendigt at tage skovlen i hånden og gennemføre udstrakte udgravninger på lokaliteter med gode iagttagelses- og bevaringsforhold. Selv om fremtidige undersøgelser ved eksisterende adelbyer selvfølgelig kan bidrage med ny viden, er det på grund af bevaringsforholdene næppe hér, man skal forvente at kunne gøre de største landvindinger. Tomterne efter de mange nedlagte eller flyttede landsbyer byder på et langt større potentiale i den henseende, for her kan man – som blandt andet Gyngstrup- og Skrillinge II-pladserne har vist – være heldig at afdække hele tofter, el-

ler måske endda bebyggelser i deres fulde udstrækning. Da der på Fyn kendes mindst 102 landsbyer, der er nedlagt i middelalder eller renæssance, er der rigeligt materiale til rådighed.⁵² Især nogle af de bebyggelser,

der nu er dækket af skov, kan forventes at rumme et stort potentiale, som det har vist sig at være tilfældet i Nordsjælland.⁵³ Der er således nok at tage fat på, hvis der skal skrives videre på de fynske landsbyers historie!

LITTERATUR

- AUD: *Arkæologiske Udgravninger i Danmark*. Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat red. 1984ff. København.
- Erling Albrechtsen 1946: Fyns Bebyggelse i den ældre Jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1946, s. 1-71.
- Jakob Tue Christensen 2003: En 1300-tals hustomt på voldstedet Gåseholmen ved Odense. *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder*, s. 111-117. Århus.
- Nils Engberg 1994: Resultater og tendenser i dansk landsbyarkæologi. *Hikuin* 21, s. 11-20.
- Jørgen Ganshorn 1993: Dendrokronologiske dateringer af fynske sulekonstruktioner. *Fynske Minder* 1993, s. 201-212.
- Mogens Bo Henriksen 1997a: Fra Herringes ældste tider – fem midtfynske huse fra 1100-tallet. *Ræthinge-Posten* 1997, s. 21-30.
- 1997b: Vikinger ved Helnæsbugten. *Fynske Minder* 1997, s. 25-58.
- 2000: Lundsgård, Seden Syd og Hjulby. – tre fynske bopladsområder med detektorfund. I: Mogens Bo Henriksen (red.): *Detektorfund – hvad skal vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder*. Rapport fra et bebyggelseshistorisk seminar på Hollufgård den 26. oktober 1998. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 5, s. 17-60. Odense.
- 2002: Er Hjulby Nyborgs forgænger? *Fynske Minder* 2002, s. 155-186.
- 2004: På vejen til Nyborg. Nye fund af vikingetidsbopladser ved Vindinge og Avnslev. *Nyborg før & Nu* 2003. (I tryk).
- Mogens Bo Henriksen & Erland Porsmose 1995: *Bytoften – et oldtidslandskab på Østfyn*. Skrifter fra Kerteminde Museum. Kerteminde.
- Mogens Bo Henriksen, Jørgen August Jacobsen & Asger Halling Lorentzen 2001: Fynske jernalderbopladser Bind 1. Vends, Skovby, Skam og Lunde herreder. *Skrifter fra Odense Bys Museer* Vol. 1,1. (2. oplag). Odense.
- Anette Hoff 1997: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Århus.
- Anette Hoff & Jens Jeppesen 1994: Todderup. En udgravet torpbebyggelse og torperne historisk belyst. *Kuml* 1991/92, s. 165-188.
- Steen Hvass 1980: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* Vol. 50, 1979, s. 137-172.
- Jørgen August Jacobsen 2001: *Fynske Jernalderbopladser* bind II. Odense herred. Skrifter fra Odense Bys Museer, vol. 1,2. Odense.

- Chr. Axel Jensen 1914-16: Stolper og Suler. Nogle Synspunkter for dansk Tømmerbygnings Historie. *Fortid og Nutid*, 1. Bind, s. 60-77.
- Nils Marius Jensen & Eigil Nikolajsen 1990: NAU 88. De arkæologiske resultater. NAU 88, *Harja arkæologisk forening*. December 1990, s. 7-27. Odense.
- Torben Grøngaard Jeppesen 1979: Arkæologiske landsbyundersøgelser på Nordøstfyn 1976-1978. *Arkæologiske Undersøgelser 2. Skrifter fra historisk institut, Odense Universitet*, nr. 25. Odense.
- 1981: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske Studier XI. Odense.
 - 1982: Aastrup II – to sulehus fra middelalder og renaissance. *Fynske Minder* 1981, s. 59-72.
 - 1983: Fynske gårdundersøgelser – med udblik til resten af landet. I: Henrik Thrane & Torben Grøngaard Jeppesen (red.): *Gårdens udvikling fra jernalderen til nyere tid. Beretning fra 7. Odense-symposium 28.-30. april 1982*, s. 162-180. Odense.
- Marie Foged Klemensen 2001: *Huskonstruktioner i tidlig middelalderlige landbebyggelse. En kritisk vurdering af udviklingsteorier og terminologi samt en analyse af udgravede hustomter i Jylland ca. 1100-1300*. Århus.
- Claus Madsen 1992: Gudme Søndergade. Et hjørne af Gudmes bebyggelse i sen vikingetid og tidlig middelalder. *Fynske Minder* 1992, s. 85-92.
- Karsten Kjer Michaelsen 1992: Gudmes første præstegård? – lidt om en bopladsudgravning ved Gudme kirke. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1992, s. 22-33.
- Anders Myrtue 2002: Fynske sulebygninger anno 2002. *Fynske Minder* 2002, s. 187-201.
- Arne Tubæk Naamansen 1993: Kongsgård eller præstegård? På overgangen fra forhistorisk til historisk tid i Hjulby. *Fynske Minder* 1992, s. 183-200.
- Finn Ole Nielsen 1994: Middelaldergårde på Bornholm. *hikuin* 21, s. 125-138.
- Erland Porsmose 1978: Landsbyedlæggelser og hovedgårdsekspansion på Fyn. Et studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering. *Historisk Tidsskrift* 1978, s. 437-453.
- 1987: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense.
 - 1989: Grubehuset i Rønninge. *Cartha* 1988, s. 35-45.
 - 1991: Landsbyen i renaissancearkæologien. *Hikuin* 18, s. 191-196.
- Per Ole Rindel 1993: Bønder fra stenalder til middelalder ved Nørre Holsted. *Mark og Montre* 1993, s. 19-27.
- Palle Siemen 1994: Gårde og tofter på Esbjergegnen. *hikuin* 21, s. 29-54.
- Hans Skov 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyperne i det gammeldanske områder fra ca. 800-1200 e.Kr. *hikuin* 21, s. 139-162.
- 2002: The development of rural house types in the old Danish region 800-1500 A.D. I: Ivana Heroglóvá (red.): *The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings. Pá-mátky archeologické – supplementum 15, Ruralia IV*, s. 30-33. Prag.
- Anne Birgitte Sørensen 2000: Østergårdsskatten. *Vor skjulte kulturarv. Arkæologien under overfladen*, s. 166-167. København.
- Palle Østergaard Sørensen 2001: Bebyggelsen på Gudme III – Tre skattefund og en lang historie. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum* 2000, s. 24-35.
- Jens Ulriksen 1998: *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*. Roskilde.

NOTER

1. Torben Grøngaard Jeppesen, 1981; 1983.
2. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982.
3. Palle Siemen, 1994; Marie Klemmensen, 2001 og i denne bog.
4. Henriette Rensbro, i denne bog.
5. Finn Ole Nielsen, 1994.
6. Torben Grøngaard Jeppesen, 1981 s. 16ff.
7. Erland Porsmose, 1989 fig. 38.
8. Torben Grøngaard Jeppesen, 1979 s. 113ff & fig. 5.
9. Nils Jensen & Eigil Nikolajsen, 1990 fig. 25.
10. Jens Ulriksen, 1998 s.16f.
11. Jf. Hans Skov, 1994. Bygninger fra byer (f.eks. Jørgen A. Jacobsen, 2001 s. 85, s. 94f) og voldsteder (Jakob Tue Christensen, 2003) er ikke medtaget i denne oversigt.
12. Claus Madsen, 1992 s. 86f.
13. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982; Jørgen Ganshorn, 1993; Anders Myrtue, 2002.
14. Erling Albrechtsen, 1946 s. 53ff.
15. Mogens Bo Henriksen, 2000 s. 22, særligt fig. 5.
16. Jf. Mogens Bo Henriksen et al., 200; Jørgen A. Jacobsen, 2001.
17. Anders Myrtue, 2002.
18. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982 s. 67ff.; 1983 s. 171ff.
19. Torben Grøngaard Jeppesen, 1983 fig. 6b.
20. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982 s. 64f.; 1983 s. 170f.
21. Museumsinspektør Anders Myrtue, Odense Bys Museer, takkes for oplysninger om Lille Pederstrup. Vedr. Fjelstedgården, se Jørgen Ganshorn, 1993 s. 209f.
22. Mogens Bo Henriksen et al., 2001 s. 185, tomt AHK.
23. Hans Skov, 1994 s. 143. De i landskabslovene omtalte »hialme« formodes dog at svare til det arkæologisk dokumenterede begreb staklade, se Anette Hoff, 1997 s. 64f.
24. Anette Hoff, 1997 s. 48ff.
25. Arne Tubæk Naamansen, 1993 fig. 5.
26. Jf. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982 s. 69.
27. Claus Madsen, 1992 fig. 5.
28. Claus Madsen, 1992 s. 87.
29. Anne Birgitte Sørensen, 2000 s. 166; Hans Skov 2002 s. 32f.
30. Mogens Bo Henriksen, 1997b s. 42f; Jacobsen 2001 s. 79.
31. Chr. Axel Jensen, 1914-16 s. 65f.
32. Torben Grøngaard Jeppesen, 1982 s. 62ff; Erland Porsmose, 1989 s. 38.
33. Anette Hoff, 1997 s. 116ff.
34. Erland Porsmose, 1991 s. 194f. Jf. også Nils Engberg, 1994 s. 15.
35. Se f.eks. Per Ole Rindel, 1993 s. 24ff.
36. Palle Siemen, 1994 s. 37f; s. 52f.
37. F.eks. Steen Hvass, 1980 fig. 14-16.
38. Palle Østergaard Sørensen, 2000 fig. 9.

39. Jf. Anette Hoff & Jens Jeppesen, 1994, s. 182.
40. Mogens Bo Henriksen et al. 2001, pl. 40.
41. Erland Porsmose, 1989 s. 44.
42. Jørgen A. Jacobsen, 2001, 146.
43. Jf. Anette Hoff, 1997, s. 121.
44. Erland Porsmose, 1987 s. 45.
45. Mogens Bo Henriksen & Erland Porsmose, 1995 s. 33ff.
46. Jørgen A. Jacobsen, 2001 s. 76ff.
47. Mogens Bo Henriksen, 2002.
48. Anette Hoff & Jens Jeppesen, 1994.
49. Jf. Erland Porsmose, 1987 s. 67f.
50. Erland Porsmose, 1987 s. 84.
51. Jf. Anette Hoff, 1997 s. 125f.
52. Erland Porsmose, 1978.
53. Nils Engberg, 1994.